

Даврлар ҳам худди одамларга ўхшайди: ҳар бирининг ўз табиати, хусусиятлари мавжуд. Айримларининг багри Ойбекнинг калбидек кенг, дарё, айримларининг эса Каххорнинг ёзиш услубидек сикик ва асабий. Инсоннинг феъл-атвори кўпгина факторлар - ота-онасининг ирсийбиологик томонидан бахолаб унинг кандай оилада, қайси муҳитда - кимлар даврасида ва кандай ўсиб-улгайганига боғлиқ бўлганидек, даврнинг табиати ҳам уни юзага келтирган одамларнинг ижтимоий-тарихий, маънавий-психологик, илмий-техник жихатдан қуролланганлик даражасига боғлиқ. Инсон ва давр - булар худди ер шарининг икки қутбидек бир-бирларини тортиб-такозо қилиб туради. Инсонни кўп жихатдан ўз даври шакллантириб вояга етказганидек, давр ҳам ана ўша инсонлар жамулжамининг ҳол-аҳолидан ҳосил бўладиган қайфиятдир. Собик Совет Иттифоқининг "хе" йўқ, "бе" йўқ ўз-ўзидан тўзиб- тиркираб кетишининг асосли сабаблари бор: ўз даврида яшаётган инсон қайфиятини айнан шу даврнинг табиати "ҳазм қилолмади". Бошқача айтганда, инсон ўз даврига сигмади. Чунки "империя" деб аталган улкан қафаснинг ташқарисидаги илгор цивилизация бўйидан у озми-кўпми хабардор эди. Мана шу хабардорлик алал-оқибатда инсоннинг ўз давридан норозилигига олиб келди. Натижада мамлакатда ислохотлар ўтказилди. Бирок уларнинг таъсири қутилгандан тамомила ўзгача мевалар бериб, империя қулади. Тарихнинг ушбу ўғити муайян даврнинг қайфияти, унда амалда қўлланилаётган қонун-қоидалар мазмуни шу даврнинг битта бутинини ташкил этган яқка шахс - инсоннинг эҳтиёж ва талабларига ҳамоҳанг тушмоғи зарур эканлигини кўрсатди. Акс ҳолда, мамлакатнинг таракқиёти у ёқда турсин, элементар осойишталиги ҳам мумкин эмаслигини исбот этди.

Шундай қилиб, империя парчаланди. Кўплар катори 1991 йилда Ўзбекистон ҳам мустақил бўлди: у ўз байроғи, гимни ва худудий чегарасига эга чиқди. Бирок бу ҳали мустақилликнинг илк қадами эди: ҳаммаси - чинакам мутақиллик, чинакам хурлик ҳали олдинда эди. Чунки қарийб етмиш-саксон йил давомида узлуксиз юритилган империявий сиёсат тўғрисида бир неча авлоднинг мияси ўз даврининг мафқураси билан тўлиб бўлган ва уни қиска вақт давомида уч-тўрт қонунлар қабул қилиб ўзгартириш мумкин эмас эди. Шундай қилиб, истиклолнинг машаққатли, лекин айни чоғда шарафли одимлари бошланди...

Биз ушбу тўпламда сўз юритмоқчи бўлганимиз адабиёт, хусусан, шеърият айнан мана шу даврнинг маҳсулидир. Демак, мазкур шеъриятда барча замонларда бўлганидек, ўз даврининг қайфияти, муаммолари ва қувончу алами акс этган. Модомики, мустақиллик даври адабиёти, хусусан, шеърияти тўғрисида баҳс юритмоқчи эканмиз, масаланинг бир жихатига алоҳида эътибор қаратмоғимиз шарт. У ҳам бўлса, бу давр адабиёти, жумладан, шеърияти фақат шу даврнинггина меваси эмаслигидир. Худди шундай, ҳар кандай давр санъати ўзидан аввалги - салаф даврлар табиатига қайсидир маънода фарзанд бўлади. Фикримизни очикроқ айтамыз: муайян даврда санъат ва адабиётда қайта-қайта қуйланган мавзулар замонлар ўтиши билан бошқа бир даврда "унутилиши" ёки аксинча, ўтмиш даврда эътибор берилмаган ёки таъқик этилган у ёки бу гоё янги даврда баралла қуйланиши мумкин. Ушбунинг сабаблари эса гоё тушунарли: муайян даврда маън этилган маълум бир гоё, мавзу, дейлик, инсон ҳуқуқлари, унинг гоё

субъектив кўнгил нидолари ўзга бир давр келиши билан шу даврнинг имконига, табиатига, йўналишига, мақсад-мудадосига қараб туриб очик-ошкор тараннум этилиши кишини ажаблантирмайди. Чунончи, айнан шу қонуният мустақиллик даври ўзбек адабиёти, айниқса, шеърятда яна бир қарра ўз исботини топди. Кейинги 10-15 йиллик давр мобайнида шоир ўз нигоҳини ташқаридан - атрофда юз бераётган оламшумул воқеа-ҳодисалардан узиб, ўз мискин кўнглига қаратди ва уни "таржима" этишга киришди. Кўргим келмас яхши-ёмонни,
Бўгиламан, етмас нафасим.
Гул давралар меники эмас,
Менинг уйим - кўнгил кафасим.
(Зебо Мирзо)

Яъни испан эстети Ортега-и Гассет ёзганидек, шоир нигоҳини бир юз саксон градусга буриб, ўз кўнглига қаратди. Демак, энди шоир учун энг муҳим ёзиш ҳадафи - бу ўз юраги, ўз қайфиятидир. Бу санъатда яхши ҳодиса, ижобий томонга бурилиш эди. Чунки қанчадан қанча даврлар бўлганки, шоир ўз кўнглини ифода қилолмай, кўнглига қиё боқолмай, масалан, яқин ўтмишда социалистик қурилиш нафасини акс эттириш билан умри кечган. Қисматлари ана шундай аянқли ўтган шоирларга қиёсланганда ўз кўнглини борича ифода қилишга имкони бўлган мустақиллик даври шоирлари анчайин омадли қилди. Лекин айни чоғда, медалнинг иккинчи томонига эътибор қаратамиз. Бу томоннинг авзойи демократи, шоирлар ўз кўнглилари "таржимаси"га шу қадар берилиб қетдиларки, натижада ўзидан ўзгани "унутдилар". Гўё дунёда бир шу кўнгил ва унинг ҳақиқати - ох-фиғони мавжуд, қолган ҳамма қонлиқ қонсиз аҳамиятсиз ёхуд умуман мавжуд эмас. Бу ҳол айниқса, ёш шоирлар ижодида бўртиб қўринди.

Ўқувчининг бир нарсага алоҳида эътибор беришини хоҳлар эдим. Вақтида вульгар социологизм тарафдорлари шоирни ўз интим кечинмаларини қозғашга туширгани учун мавжуд тузумнинг "шонли" қиёларини қўра олмаганликда, ўз қонлиқга ўралашиб қолганликда айбонланган ва натижада шоирлар турли қил қиёларга, сурғунларга, ҳатто қатлларга қириқтор этилганлар. Бутун шукрим, ундай эмас. Қар қандай ижодқор ўзи истаганча кўнгил дунёсига қарқ бўлиб, энг интим кечинмаларини тўйиб- тўйиб ифода этиши мумкин. Бироқ эски, қарийб етмиш йил ҳукм сурган тузум қиёсати қамиша тушовлаб қелган субъективизм, интим тўйғулар энди ўзини тамоман "қўйиб юборган"лиқдан меъёрдан ошган қолатларга ҳам дуч қеляқмиз. Албатта, қаммаси тушунарли. Неча ўн йиллар давомида тизқинлақиб қелинган тўйғулар имқон топилиши билан тўйиб-тошиб ўзлиқини намоён қилмоқда. Шу билан бирга, ўзга бир ҳақиқатдан ҳам қўз юмқаслик қераққи, кўнгилнинг изқори жудаям шақсийлашиб, жудаям майдалашиб қормоқда. Қўпича шеърда ифода қилинаётган тўйғу, қечинма, қиқр ёқи бирварайиқга қаммасининг иштироки қарат муаллифнинг ўзигақина тегишли, унгақина қизик, унгақина қарли бўлиб қолди. Уларнинг салмоқи, қўлами, дарақаси ўқувчининг кўнгил торларини қертишга қодир қиколмаётир. Чунончи, шоир севқи ҳақида ёзадими ёқи унинг бекатлари - висол, қижрон, ёлғизлик ҳақидами ёқи дўстнинг дийдори, турли қил майший, ишқий муаммоларидан қолиб, Яратганга илтижо қилақими ёқи ундан қолийқими, қарибир, қаммасининг моқияти бир, у ҳам бўлса, дунёга қелиб қетаётган қар қандай мавжудодга ҳос бўлган оддий жинсий-жисмоний майларнинг шеър шақлидақи ифодаси бўлиб қолаётир. Бошқача айтқанда, уларнинг ақсариятида сехр, ўзғачалиқ, қаланқлик ва энг муқими, кўнгилдан кўнгилга электр тоқидек улақиб қетақиган, уларни яқдил, яққисмат қилақиган юқсақ руқий-маънавий атмосқера қўзга ташланмайди. Қатто изтироблар ҳам

анчайин юзаки ва юксиз бўлганидан ўқувчи калбини ларзага солиб, шоир ва у ўртасига кўприк ташлолмайди. Натижада, у ёнда шоир ўз шеъри ва унда акс этган дарду кувончи билан ёлгиз, бу ёнда ундан рухий-маънавий озука, ором топмаган ўқувчи ўз коникмаслиги билан ёлгиз...

Яхшиямки, айтилганлар бутунги ўзбек шеъриятининг битта кирраси, холос.

Демокчимизки, у серкиррадир. Келинг, умумийрок бўлса-да, 90- ва 2000-йиллар ўзбек шеъриятини аввало, мазмун-мохиятига кўра, сўнгра эса ифода усулига кўра фарклагга уриниб кўрайлик. Албатта, шеъриятда санъатнинг бошка хар кандай турида бўлгани каби мазмун-мохият ўша-ўшадир, минг йилликдир, азалийдир. Лекин тан олишимиз керак, хар бир давр ўз таъбиати, феъл-атвори ва максидига кўра ўша минг йиллик мохиятни таснифлаб чиқади. Дейлик, Навоий замонида шкала бўйича биринчи поғонада турган маълум бир мавзу кунимизда иккинчи ёки хатто ўнинчи поғонага тушиб қолиши хам мумкин ёки аксинча. Шунинг учун хам бугунги ўзбек шеърияти мавзуларининг ишланиш кўлами ва даражасига караб таснифласак, тахминан куйидагича манзара кўз олдимизда намоён бўлади:

- ишкий интим мазмундаги шеърлар, (бунинг ичига ёр жамолининг гўзаллигию унга интилаётган ошиқнинг кувончу азобларидан тортиб хижрон изтиробига, баъзан висолдан батамом умиди узилган "юраги садпора"нинг ёзгиришларию афсус надоматигача акс этган шеърлар киради);
- интим мазмунли шеърлар, (бунинг ичига шоирнинг севги-мухаббат ва унинг сабаб-окибатларидан бошка, кўнгилининг хар турли кўпдан-кўп майл ва интилишлари, инжикликлари акс этган шеърлари киради);
- мадхия-багишлов шеърлар;
- ухровий мазмундаги шеърлар, (бунинг ичига дунёнинг ўткинчилиги, умрининг бебаколиги, банда ва худо ўртасидаги муносабатлар, Яратганга илтижо, охират ва унинг кайгуси, хаж таассуротлари акс этган хамда шу мазмундаги бошка тасаввуфона шеърлар киради) ;
- тарихий мазмундаги шеърлар, (бунга ўтмишда ўтган буюк бобокалонлар сиймолари ва хизматлари, тарихий ва мукаддас жойлар, удумлар, шахарлар акс этган шеърлар киради);
- панд-насихат шеърлар;
- Батан ва унинг мустакиллиги хақидаги шеърлар;
- ўлим мавзуидаги шеърлар;
- бошка хар хил мавзудаги шеърлар.

Албатта, бундай тасниф гоят шартли бўлиб, мавзу рўйхатини мантик доирасида кенгайтириш, торайтириш, баъзиларининг ўрнини алмаштириш хам мумкин. Лекин бу давр шеъриятида деярли барча мавзуларга шоир ўта субъективлик билан ёндашганидек умумийликдан кўз юмиб бўлмайди. Ишкий хамда бошка интим мавзудаги шеърларнинг салмоги энг баланд, хатто бундай мазмундаги шеърлар кейинги 15-20 йиллик ўзбек поэзиясининг асосий қисмини эгаллаганлиги хам хақиқат. Энди келинг, битта муқояса килайлик. Асримиз аввалида, айниқса, 20 - йилларда юрт озодлиги, истиклоли мавзуси бирламчи эди. Биргина Чўлпон мисолида айтадиган бўлсак, бу шоирнинг бутун ижоди бағридан худди экватор чизиги каби бир чизик ўтадики, унинг исми юрт кайгусидир. 30-йилларда "коришиқ"лик устун бўлди. Бир томондан Чўлпондек етакчи шоирларнинг калами синдирилган, овози пасайтирилиб, кўплаб авангард шоирларнинг "фанга юриши", социалистик курилишларга, эскиликни горат этиб, янгиликка овоз бериши кучайиб

бораётган бўлса, бошка томондан айна шу шоирларнинг дагал ижтимоий тамгадан анчайин холи кўнгил поэзияси - "соф лирикаси" дунё юзини кўрган эди. Янги ўзбек шеърятда символизм ҳам дастлаб 30- йилларда яккол намоён бўлди. 40-йиллар эса ўз-ўзидан Иккинчи Жаҳон Уруши билан боглик бўлиб, "Ёвга ўлим", ўз халкимизга "кўлингга курол ол" деган оташин тилаклар тилаш пафоси етакчилик килган. Кейин албатта, уруш дахшатлари, фронт ортидаги укубатли, лекин шарафли меҳнат, аянчли, лекин ибратли қисматлар тўғрисида "сўз" юритган шеърят.

50- ва 60-йилларнинг ўрталари ўзбек поэзиясида ўзига хос тургунлик давридир. Тўғри, у тўхтаб колгани йўқ, ҳамма нарса хақида, барча мавзуларда калам тебратган. Лекин шоирнинг айтаётган гапи аслида ўзиники эмасди, улар совет империясининг дунё бўйлаб юритаётган сиёсатининг "соя"си эди. Ўша даврда бугунги шоирларимизда ортиги билан мавжуд бўлган субъективизм деярли махв этилган бўлиб, ҳаммининг гапи, шеъри гўё куйиб кўйгандек бир-бирига ўхшар, бири - иккинчисини тўлдириб, узвий давомини ташкил этарди. Албатта, ижодкор инсон сифатида тирик эди ва ахён-ахёнда шоирнинг ён дафтарида

Хақиқат соқовдир, заифдир инсон,
Тошлар ҳам йиглайди - сир тўла осмон.
Хақиқий олам не? Жавоб йўқ, хайхот!
Файласуф тўқийди ҳисобсиз ёлгон,
(Ойбек)

деганга ўхшаш шеър парчалари учраб колардики, бу нарса ички "мен"нинг хали ҳам тирик эканлигидан, у атрофда бўлаётган ёлгонларни кўриб турганлигидан ва энг муҳими, унга кўникмаганидан дарак берарди. Йўқ, албатта биз мустабид совет тузумида яшаган барча шоирлар Ойбекдек кайфиятда бўлган, ичидаги бошка, ташидаги - ёзганлари, айтганлари бошка эди, дейишдан тамоман узокмиз. Чунки вақтида хатто Ойбекдек шоирлар ҳам ўз даври би-лан ҳисоблашган, унга сидқидилдан ишониб, романлар, дostonлар, шеърлар битганлар. Айна пайтда, юкоридаги тўрт катор шеърда акс этган кайфиятга ҳам тушиб турганлар. Бир даврнинг махсули бўлмиш ана шундай зиддиятли кайфиятлар хақиқатини ёдга олган холда бир гапни таъкидлаб айтишни жуда-жуда истардим. Адабиётшунос олимлар, мунаққидлар ва умуман, санъат ва адабиёт хақида, даврларнинг хусусиятлари тўғрисида фикр билдираётган хар кандай зиёли киши карашларида кўпинча бир хил ёндашув такрор-такрор учраб туради. У ҳам бўлса, муайян давр ёки ёзувчи, шоирга хос бўлган битта жихатни дастак килиб олади-да, бутун мохиятни шу "ўқ" атрофида айлантормоққа уринишади. Бу эса бирёкламаликдир. Бирёкламалик шуниси билан хатарлики, у хадаф хақида ўқувчида нотўғри ёки баъзан ёлгон тасаввур пайдо килиши мумкин. Масалан, машхур француз ёзувчиси Оноре де Бальзак бир дам ҳам кофе ичмасдан яшолмаган, деб айтсак, ўқувчида "демак, унинг иродаси ёш боланикидек бўш бўлган ва кофега, ундаги кокаинга ружу кўйган ёки бирон касали бўлган" деганга ўхшаш тасаввур пайдо килади. Агар у дастлаб ёзиш максатида ухлаб колмаслик учун кофе ичган ва кейинчалик бу одатий тусга кирган, деб ёзсак, аввало, хақиқатни гапирган бўламиз, кейин эса ўқувчи ва Бальзак ўртасида тўғри муносабатнинг шаклланишига омил яратган бўламиз. Худди шундай, умуминсоний мавзулар хар даврда бўлган, хар давр кишиси севишга-севилишга, куёш, денгиз, токка карашга, булар тўғрисида ўйлашга, ёзишга хақли бўлган, лекин юкорида айтганимиздек, ўзи яшаётган ижтимоий-сиёсий, маданий-психологик муҳит ва эҳтиёждан келиб чиқиб харакатланганлар, ёзиб-чизганлар. Ёки "куёш" деб ёзганда хар бир шоир бу сўзга ўз

давридан, ўз маънавий-психологик даражасидан келиб чикиб маъно юклаган.

Бу давр адабиётининг, хусусан, шеъриятининг яна бир ўзига хос хизмати шундан иборатки, у 60- ва 70-йиллар авлодини ўз бағрида кўтариб юриб, вояга етказган. Ха, у шеъриятимизнинг забардаст авлодига хомиладор бўлганди. Буюк хизмат эди бу! Чунки Э.Воҳидов, А.Орипов, Р.Парфи, О.Матчон, Ж.Камол, Х.Худойбердиева каби 60-, Ш.Рахмон, У.Азим, Х.Даврон... каби 70-йиллар авлоди чиндан ҳам бир неча ўн йиллик сукунатдан сўнг ўзбек по-эзиясида содир бўлган улкан воқеа эди!..

Нихоят, даврлар алмашди ва А.Орипов, Р.Парфи, Э.Воҳидов каби йирик шоирлар ўзбек шеъриятини бир титратиб кириб келдилар. Улар руснинг улкан шоирлари

А.Воз-несенский, Е.Евтушенколар катори ва уларга изма-из равишда инсонга тузумнинг битта керакли болти ёки бошка эҳтиёт қисми ўларок эмас, балки, аввало, инсон сифатида қарай билдилар. Ажаб, шундан кейин совет давлатида, социалистик тузумда ҳам ўлим борлиги, қайгу-алам мавжудлиги, хокимият ўз фуқароси бошини қанчалик силаб-ўргилмасин, барибир, мусибат гоҳо ҳар қимни ҳам ўз қаърига тортиши очик-ошқора маълум бўлиб қолди. Албатта, булар олдин ҳам сир эмас эди. Бирок адабиёт ва санъат уларга деярли тўхталмас, тўхталса-да, баландпарвозлик билан эътиборни четга буриб, ўқувчини қалғитарди. Энди эса 60-йиллар шоири ўқувчини ана ўша ўлим билан, қайгу билан, мискинлик билан, йиги билан дунёнинг арзимаслигию ўткинчилиги билан ва хоказо кўпгина шундоқ ён-атрофдаю лекин юрак ютиб айтиш мушкул бўлган ҳақиқатлари билан юзма-юз, ёлғиз қолдирди. Шунда ўқувчи санъатга, адабиётга, шеъриятга ишона бошлади, уни ўз махбубасидек севди, алқади, қундузлари қўлидан қўймади, кечалари ёстигининг тағига яширди. Чунки мўъжазгина тўрт қатор шеърда ёки шапалоқдек шеърий қитобчада ҳаётнинг ўзидан кўра кўпроқ ҳаёт бор эди ўша пайтларда. Ха, 60-йиллар охири ва 70-йиллар бошида халқнинг қўнғлидаги топиб айтган шоир салкам пайгамбардек мўътабар, нондек азиз эди одамлар учун...

70-йилларнинг шоирлар авлоди ҳам ўз гарданида ана шундай ижодкор бахтини татиб қўрди. Энди бу авлод 60- йиллар авлоди анъаналарини ҳам давом эттириб, ҳам қисман улардан фарқ қилиб, поэтик ургуни ижтимоий адолат масалаларига берди. Шавкат Рахмон, Усмон Азим, Хуршид Даврон ва уларнинг бошка сафдошлари шеъриятни баъзан ҳатто мамлакатда адолат учун кураш майдонига ҳам айлантириб юбордилар. Адолат учун кураш, адолатпарварлик, ниҳоят, улар шеърларида мавжуд мустабид тузумга аввало ишора, сўнгра норозилик, пировардида эса унга қарши курашга қорлашгача ўсиб борди. Шунда аср бошида Ойбек шеъриятида муваффақият билан қўлланган, кейинчалик секин-секин нутилиб-ёзган ифода усули - символизм, қучли образлилик яна ёрдамга қелди.

Айни пайтда, 70-йиллар авлоди шеъриятида ижтимоий рух баъзан ҳаддан зиёд қуюклашиб кетадики, бир бет-икки бетлик мақолада ёки бошка публицистик жанрда ифода қилиниши мумкин бўлган қарашларни ҳам бадииятга айлантиришга қаратилган муваффақиятсиз уринишлар яққол сезилади.

80-йиллар шеъриятида ҳам деярли шу ҳол ҳукм сурган. Бунинг устига мамлакатда рўй берган либерал қайфият тўғрисида шеърда яланғочлик, бадииятсиз панд-насихат, қуруқ қақирқар, ёзғиришлар қучайган. Бир сўз билан айтганда, шеъриятни публицистика деярли махв этаётган. Айни чоғда, таъқидлаб айтиш жоизки, бу ўн йиллик ижтимоий-сиёсий жихатдан турли бурилишларга - кўтарилиб-тушишларга бой бўлганидек, адабиётда ҳам хилма- хил рух - қайфият ҳукм сурди. Хусусан, тасаввуф оҳангларининг кириб келиши ва умуман, бир ёнда оташин қақирқарларга тўла шеърият,

иккинчи ёнда эса дунёнинг ўткинчи хою хавасидан гўёки кўлини ювиб кўлтигига урган хамда урфоний маърифатга интилган шеърият пайдо бўлди. Бу қисман шоирнинг ўз юрагига - мангу хакикатларга қайтиши билан изоҳланарди. Айнан шу хил шеърият 90- ва 2000-йиллар шеъриятига замин хозирлади, десак муболага бўлмайди. Чунки истиклол даври адабиёти, хусусан, шеъриятида субъективизм бўртиб туради. Демак, кейинги 15 йиллик шеърият, бир сўз билан айтганда, кўнгил шеъриятидир. Албатта, бу давр поэзиясида хам салаф даврларда бўлганидек, турли хил мавзулар тасвири, баёни учрайди. Жумладан, ўтмишдаги буюк боболар хақиқага ёзилган, улар алқаниб ёки истиклол, Ватан, миллий гурур мадх этиб битилган шеърлар талайгина. Бирок, барибир, 90- ва 2000-йиллар шеърияти ўз доминант хусусиятига кўра кўнгил лирикасидир, дея бемалол айта оламиз. Чунки бу даврда энг фаол ижод қилган М.Юсуф, Б.Рўзимухаммад, А.Махкам, Э.Шукур, А.Кутбиддин, Фахриёр, Турсун Али, С.Саййид, И.Мирзо, З.Мирзо, Х.Ахмедова, Х.Рустамова, Р.Рахмат, А.Хайит каби ўнлаб шоирлар асарлари, аввало, ўз "мен"лари - кўнгиллари мевасидир.

"Хўш, бу кўнгил нимани қўлади? Унинг етакчи мавзулари нималардан иборат бўлди?" деганга ўхшаш саволлар тугилади. Назаримда, истиклол даврида хам шеърият хамма мавзуларни тараннум этди. Лекин у гоядан, гояпарастликдан анча узоклашди. Бунгача гоя ўзбек совет шеъриятининг (бутун санъатда бўлгани каби) бош аъмоли эди. Истиклол даври поэзияси гояпарастлик ўз кучини йўқотди. Шеърият хукмрон гоядан - ягона етакчи мафкурадан чекинди. Шу билан бирга гоясизликнинг ўзи гўё гояпарастликка айланди... Бу жуда муҳим фактор. Чунки у шу давр шеъриятининг асосий хусусиятларидан бири. Хўш, нега бундай бўлди? Сабаби, бутун санъат, жумладан, шеъ-рият қарийб етмиш йилдан бери хар-хил даража ва шаклларда зимдан интилиб келган асосий мавзу - истиклол, юрт озодлиги, миллат гурурининг тикланиши... янглиг муаммоларнинг барча-барчаси Ватаннинг мустакилликка эришуви билан хал этилган эди. Бу мамлакат учун оламишумул ходиса, битмас-туганмас қувонч эди, лекин адабиёт-санъат бир муадат ўзини йўқотиб, гангираб қолди. Ки, у - халқнинг озодлиги, юртнинг истиклоли каби асрий мавзусини қўлашдан озод этилганди... Лекин узокка чўзилмаган тараддуддан сўнг шеърият (шоир) ўз нигоҳини ташқаридаги муаммолардан олиб, ичкарига - ботинга қаратди. (Истиклол даври шеъриятининг тагин бир ўзак жихати шудир!) Натижада, ўзбек поэзиясининг хам чинакамига шарафли, кутлуг, айни чоғда хам меъёридан ошган субъектов одимлари отила бошлади... Шарафли жихати шундаки, XX аср аввалидан бошлаб, яъни қарийб юз йил деганда илк бор шоир ўзига ўзи тегишли бўлмок- да, илк бор у ўзи хоҳлаганча кўнгил розини тўкиб солиш хақиқага эга чиқмоқда ва амалда у ўз ҳуқуқидан истифода этмоқда. А.Махкам, Э.Шукур, Б.Рўзимухаммад, М.Юсуф, А.Кутбиддин, Р. Рахмат, Фахриёр, В. Файзулло, А.Саид, З.Мирзо, Х.Ахмедова, Ф.Камол, Х.Рустамова, Г.Бегимкаби шоирлар ижодидаги ранг-баранглик айнан ўша ҳуқуқларнинг мевасидир. Б.Рўзимухаммад шеърларини ўқиб кўринг. Уларда фуқарони бирон бир буюк ишга даъват қиладиган ҳеч қанака оташин чақирик йўқ, хатто пичокка илингулик бирон ижтимоий гоянинг ўзи хам кўзга ташланмайди. Лекин бу шеърият барибир биз хақимизда, инсон хақида, унинг тубсиз кўнглининг адоқсиз сиру синоати хақида. Ёки Зебо Мирзо битикларини олинг. Айникса, унинг 2005 йилда чоп этилган "Нур қуқунлари" деб номланган мўъжазгина китобини мутолаа қилинг: хижрон, хижрон ва яна фақат хижронни қўлайди бу шеърлар. Гарчи хижрон туйғуси умуминсоний бўлса хам йигирма йил олдин бошдан-оёқ хижрон мадх этилган шеърлардан таркиб топган тўплам аввало, дунё юзини кўрмас эди. Мабодо бахтли (у пайтлар бахтсиз!) тасодиф туфайли кўриб

колса, партия йигилиши ёки бошқа шунга ўхшаш бирон "жиддий" мажлисда шоирни сентименталлик балчигидан олиб жамиятнинг порлок келажагини кўролмайдиган, кобигига ўралиб колган худбинлик боткогига тикишган бўларди. Ўқувчилар ва хатто адабий танкидчилар орасида халигача шундай фикрлайдиганлар мавжуд ва улар ахён-ахёнда бадиий асарларни ўтмишнинг ана шундай мафкуравий кўзойнаги оркали тахлилу-тадқиқ этиб, хукмнамо хулосаларини чиқараётган бўлса-да, шукрлар бўлсинким, ўз кўнглидаги гоят интим кечинмаларни тўкиб солгани учун, "йиглокилик" қилгани учун шоирни ҳеч ким хибсга олаётгани, дорга осаётгани йўқ. Айни пайтда, истиклол даври шеърятини фақат кўнгилининг интим кечинмаларини қуйлаш билан чегараланиб қолгани ҳам йўқ. А.Орипов, Т.Махмуд, С.Сайид, И.Мирзо, М.Мирзо каби ўнлаб шоирлар ижодида она-Ватан, ўтиб кетган улуг бобока-лонлар, миллий гурур, урф-одат мадҳи ўзбекнинг ҳеч қимдан кам эмаслиги... мавзулари анча баланд пардаларда тараннум этилмоқда... Истиклол даври шеърятининг бошқа бир жиҳати, субъективизм меъёрининг ошиб кетишидир. Эҳтимол, бундай дейишнинг ўзи бироз эриш туюлади. Чунки ўзбек поэзияси XX асрнинг 90-йилларигача деярли айнан шу нарсага эҳтиёж туйиб қелган эса-да, субъективизм адабиётимизда кўрина бошлагандан 15 йил кейин "субъективизм меъёри ошиб кетди" дея ёзгирсак, албатта гашимиз келади-да. Лекин, на чора, хақиқатнинг кўзларига тик қараш керак. Шундай қилинганда, аён бўлган бор гап шундан иборатки, 90- ва 2000-йилларда фаол ижод қилаётган кўпчилик шоирларимиз ижодида сўзнинг хақиқий маъносида ўз субъектив дунёсига махлиёлик мавжуд. Унинг учун фақат ўз олами ва бу оламда ўзигагина алоқадор дардлари бор, бошқа ҳеч қим ва ҳеч нарса шоир кўнглини безовта қилишга қодир эмасдек. Албатта, бу билан биз шоир ўз оламини ифода қилмаслиги керак, демокчи эмасмиз. Бизнинг таъқидлаб айтмоқчи бўлаётганимиз, шоир кейинги 15-20 йил мобайнида бир қадар қичрайиб бораётгандек, "майдагап"га айланиб қолаётгандек. Солиштириш учун бир-икки мисол қелтираман. Адабиётимиз тарихига назар ташлаймиз. Чўлпонни, Х.Олимжонни, Г.Гуломни, берирокдаги А.Орипов, Э.Воҳидов, Р.Парфию, Ш.Равҳмонни эслаймиз. Улар ёзган, қаламга олган мавзуларни ёдга оламиз. Чўлпон озодликни, истиклолни қуйлади. Бу халқ дарди эди, бироқ Чўлпон шу дардни ўзиники қилиб олди, гўё миллат қайғусини ўз бошига тилаб олгандек. Кўпнинг орзу-армони шоир "мен"ида персонификация бўлди. Натижада Чўлпон юраги озодлик учун қайгурган, қон тўққан халқнинг қалбига айланди. Унинг шеърларини ўқиб туриб, хаёлга ҳеч қачон "бу кўпчиликнинг, бировнинг дардини қуйлапти" деган ўй қелмайди, аксинча, шоирнинг ягона ва энг муқаддас дарди айнан Ис-тиқлол бўлганига шубҳа қилмайсан, киши: яъни Чўлпонда яққа шахс-шоир ва кўпчилик - умумхалқ дарди, орзу-армони тенглашган:

Ай! Сен мени хақир қўрган, тубан деган афанди!

Ай! Устимда бир умрга хўжа бўлмоқ исшаган,

Ай! Бўйнимга қишан солиб, халокатга судраган, Кўзларингни захарлатиб ўйнатмагил, бас энди!!

Қишанларинг занг босгандир, сергак бўлқим, узулур, Томиримда кўзголишнинг вахший қони гупурди.

Эски фикр, анъаналар энди буткул узулди,

Ё битарман, ёки сенинг салтанатинг бузулур!

Ай! Сен, мени қул ўрнида ишлатувчи афанди!

Титра, қўрк-қим, боғлик, қулинг бош қўтарган қуч энди!..

Х.Олимжоннинг Ўзбекистон шеърида, Г.Гуломнинг "Сен етим эмассан", "Соғиниш",

"Кутиш", "Вакт" каби шеърларида ҳам шунга якин холни кузатиш мумкин. 60- йилларга келиб эса шоир "йиглай" бошлади. Каранки, бу йиги халкнинг бўғзида котиб турган экан. Бошқача айтганда, шеърятга мунг кириб келди ва у кўпнинг юракларидаги тошнинг эришига ёрдам берди. Ёки 70-йиллар авлоди шеърятдаги адолатга ташналикни эслаб кўринг. Буларнинг ҳаммасини шоир тўкиб ёзгани йўқ. Булар - Истиклол, мунг, адолатпарварлик... аввало, халкнинг бир бўғини - шоир шахсиятида пишиб етилди, сўнг табиий нидо бўлиб, атрофга ёйилди. Афсуски, хозир том маънода ана шундай шоир йўқ. Яъни истеъдодлар кўп бўлишига карамай, шоир мени ва халк иродаси ўзаро бир жойда тенг келган, бир-бирига пайвандланиб, уйгунлашган, натижада битта кучга айланган шеърый ходиса кузатилаётган эмас. Хўш, нега? Чунки, совет империяси кулаб, юртимиз мустакил бўлгач, мамлакатда (худди собик Иттифокнинг ўзга республикаларида бўлганидек), ўзга ижтимоий-сиёсий, маданий-психологик кайфият бошланди. Аввалги ягона хукмрон синф - "ишчи меҳнаткашлар" ўз қобилини ёриб чиқиб, кўпдан-кўп ва хилма-хил моддий ва маънавий даражага, кайфиятга мансуб табакаларга бўлиниб кетди. Оқибатда, жамиятда турли-туман кайфиятдаги катламлар пайдо бўлдики, бу собик Иттифок давридаги ягона синфнинг деярли бир хил кайфиятидан тубдан фарқ киларди. Шоир эса... шоир битта. У бир пайтнинг ўзида ҳамма катламларнинг бир-биридан кескин ажралиб турувчи кайфиятини ифодалай олмайди. Кўринадики, шоир хар канча тиришиб, кўп ёзгани билан ўзи якин бўлган кайсидир катлам нуктаи-назарини ёрита билади, холос. Бу - биринчидан.

Иккинчилан. мамлакатнинг дунёга очилиши билан бирга, ҳаётимизга ҳамма соҳада жадал суръатда янги техника кириб келди: замонавий автомобиллар, уяли телефонлар, компьютерлар, DVDлар ва ҳоказоларнинг турмушимизга, яшаш ва фикрлаш тарзимизга таъсири мисли кўрилмаган даражаларга етди. Кўп холларда шоирнинг табиий, лекин заифгина овози юкоридаги саналган ва саналмаган техниканинг сунъий, аммо жуда баланд нотадаги жаранги ичида йўқолиб кетди. Замондош инсоннинг фикру ёди энди бутунлай бошқа нарсалар, ўзга дунёлар билан банд бўлиб, шеърга, адабиёт ва санъатга жуда кам ёки ҳеч қандай вақт ажратмай қўйди. Кўринадики, шеъри ўқилмаган шоир ўз-ўзидан жамиятга, одамларга таъсир кучини йўқотиб, маълум маънода ўзи билан ўзи "ўралашиб" қолди. Субъективизмнинг кучайганлиги, шоирнинг фақат ўз кўнгли билан тиллашишга интилаётгани сабабларидан яна бири - шу!

Учинчидан. собик Иттифок даврида "дин - афъюндр!" дея атеистик сиёсат юргизилган, натижада одамлар юрагидаги илоҳиётга бўлган ишонч, интилиш маълум маънода адабиёт ва санъатга томон йўналтирилган эди. Тўғрироғи, улар ўша эҳтиёжларини китобдан, адабиёту санъатдан топмокчи бўлардилар, маълум маънода топардилар ҳам. Демак, бу ўринда адабиётнинг жамиятдаги, одамлар ҳаётидаги ахамияти ортиб, мукаддаслик касб этганди. Иттифок парчаланиб, хар бир республика ўз ихтиёрига эга бўлгач, мамлакатда динга йўл очилди, одамлар эмин-эркин диний маросимларини, кундалик фарзларини бажара бошладилар. Натижада адабиётдан дин "ажралиб" чиқди. Худди шунингдек, аввал адабиёт-санъат рамзий маъноларда бўлса ҳам ҳақиқатни айтиш майдони эди. Кейин адабиёт зиммасидаги бу ишни публицистика бажара бошлади. Адабиёт янада "кичрайди". Шу тахлит адабиётдан, шеърятдан бирин-бирин кўшимча кучлар ўз "юрти"га учиб кетди ва у ўз "уйи"да ёлғиз қолди. Хўш, бу нимани билдиради? Илгари диний эҳтиёж туфайли шеър, роман ўқиган ўқувчи энди тўғридан тўғри диний адабиётни, ижтимоий адолат кидириб санъатга бош урган ўқувчи эса шеър, қисса воситачилигисиз турли мақола ёки бошқа публицистик адабиётни мутолаа қилишга

киришди.

Туртинчидан, тамаддун суръати ва табиати бутун дунё халклари орасида тамомила ўзгача бир кайфиятни вужудга келтирди. У ҳам бўлса, инсон мавкеи, соглиги, тириклигининг ниҳоятда омонат эканлиги, улар кайси бир давлатлар раҳбарларининг келишмовчилиги ёки кайбирларининг ногуманистик сиёсати туфайли ва ёхуд экологик муаммолар, табиат инжикликлари, хусусан, тўфонлар, бўронлар, зилзилалар оқибатида бутун-бутун шаҳар ё кишлоклар тақдири кўз очиб юмгунчалик фурсат ичида хал бўлиб қолишининг шоир психологиясига таъсири билан белгиланади. Бунинг оқибатида инсоният абадий кадриятлар хақида эмас, бугунги омонат ширин жони тўғрисида кўпроқ бош қотиришга мажбур бўлмоқда. Шоир-чи? У осмондан тушган фарипгга эмас, шоир қалби замин устида неки содир бўлаётган бўлса, одамлар ҳаётида, онгида, кайфиятида нимаки яхши-ёмон юз бераётган эса ҳаммасини ўз ойнасида акс эттиргувчи шаффоф ва ҳассос борлик бўлиб, гирдоблар марказида қолиб кетмоқда. Чинакам шеърят эса одатда мангу кадриятларга ошно бўлгандагина ўз қудратига эга бўлади...

Хуллас, кидирса, сабабларнинг бешинчиси ҳам, ўнинчиси ҳам топилади, албатта. Лекин, ўйлайманки, белгиланган асосийлари юқорида саналганлардир. Маълум маънода бугунги шоир - истиклолимиз даврида ижод қилаётган санъаткор, тўрт қатор шеър ёзиш учун, аввало, ана шундай сабаблар - ижтимоий-психологик муҳит тўсиқларини енгиб ўтиши керак ва енгиб ўтиб қалам тебратаётган жасорат соҳибларидир.

Истиклол даври адабиёти, хусусан, шеърят борасида сўз юритганимизда кейинги 15-20 йил мобайнида тобора ўз муҳлислари меҳрини қозониб бораётган модернистик шеърят устида ҳам тўхталмоқ жоиз. Чунки ХХ аср аввалидан бери шеърятимиз асосан бармоқ вазида, ҳамда қисман арузда ўзини намоён этиб келган эди. 70-80- ва айниқса, 90- ва 2000-йилларда анъанавий поэзиядан ҳам ифода усулига кўра, ҳам мазмун-моҳиятига кўра етарлича фарқланиб турувчи шеърӣ йўналиш пайдо бўлиб ва ўз ўрнига эга бўлиб улгурди. Аслида, бундай шеърлар ўша Чўлпонда, кейинроқ Асқад Мухтор, Рауф Парфилар ижодида ҳам мавжуд эди. Бирок шаклланаётган йўналиш сифатида у 90- ва 2000-йилларда ўзини кўрсатди. Бу йўналишнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборатдир:

- воқеабандликдан, тасвирдан, баъндан деярли воз кечиш ва бунинг ўрнига метафора ва деталларга ургу бериш;
- сикиклик;
- бутун хақида парча орқали маълумот етказиш. Чунончи, биргина гамгин кўзлар ифодаси орқали инсоннинг бутун-бутун ҳолатлари, кечинмалари, орзу-армонлари... тўғрисида ҳикоя қилишга уриниш;
- шоир "мен"и учун кўнгилинг, унинг ҳолатию "дунёга қараши"нинг бирламчи эканлиги; -шаклда ўзига ҳослик. Ёки шаклда шаклсизлик, деса ҳам бўлади. Албатга, модерн шеър ҳам ўзига ҳос ритм ва бошқа муайян қоидаларга амал қилсагина юқори таъсирлилик даражасига эришмоғи бор гап. Лекин унинг учун муҳими - шакл эмас, бу шеър гоёни шаклга эмас, балки шаклни гоёга қурбон қилиб юборади ва хоказо...

Истиклол даври шеърят ифода усулига кўра ҳам турли-тумандир. Фикримизча, шулардан асосийлари бештадир:

1. Анъанавий бармоқ
2. Халқона оханг
3. Аруз
4. Модернистик оханг (ёки охангсизлик)

5. Синкретик (коришик) ифода усули...

Албатта, бундай таснифлашнинг каеридадир бахсталаб ўринлари, мулохазали жойлари бўлиши мумкин. Лекин мухими, мазкур мўъжазгина тадкикотимиз шуни кўрсатмоқдаки, Истиклол даври ўзбек шеъряти бу фойдали ёмгирдан сўнг потраб ўсиб чиккан кўзикорин эмас, аксинча, асрлар давомида тинимсиз ўзгариб-янгилашиб келаётган ўлмас жараённинг конуний бир узви бўлиб, ўзида жуда катта ва кўпдан-кўп тажрибаларни жамлаган гоят мураккаб ва бебахо санъатимизнинг бир бўлагидир. У шуниси билан ўзидан аввалги барча даврларга хам ўхшайди, хам ўхшамайди. Ўхшаш жихати - ўша даврлар шеърятидан ўсиб чиккан, бинобарин, уларнинг энг яшовчан унсурларини ўзига мерос килиб олган. Фаркли жихати - дунёга кенг очилган жамиятнинг, хусусан, унинг бир аъзоси хисобланмиш шоирнинг озод тафаккурини ўзида акс эттиради. Шунинг учун у турфа мохиятга эга. XX аср аввалидан ибтидо олган янги ўзбек шеъряти хам якранг эмас эди, бироқ, барибир, у умумий яхлит гояга кайси бир жихатлари билан бўйин сунарни. Бугунги шеър кечаги ижтимоий-сиёсий, мафкуравий битиклардан фарк килиб, бу - субъект нидоси, шахс бўлиб етишиш йўлидаги Шоир хайкириги. Унинг кучли ва ожиз томонлари шу ерда мужассам...

Улугбек ХАМДАМ “Янгиланиш эҳтиёжи” китобидан